

UOT - 811.11-112

LEYLA YUSİFOVA*

DİLDƏ MƏCBURİYYƏT SAHƏSİ

XÜLASƏ

Məqalə dildə məcburiyyət sahəsi mövzusunda həsr olunmuşdur. Dilin öyrənilməsinə sahə metodunun tətbiqi böyük linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinin mahiyyəti müxtəlif dilçilərin baxışları əsasında izah edilir. Bundan sonra tədqiqat bir neçə mikro sahədən ibarət olan məcburiyyət makro sahəsinə yönəldilir. Müxtəlif dilçilərin fikirlərinə əsasən, qeyd edilir ki, sahənin aparıcı struktur elementi morfoloji kateqoriya olduqda belə sahələr struktur tipinə görə monosentrik və güclümərkəzləşmiş sahə adlanır və bu cür sahənin mərkəzi və ya nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir, onun struktur nizamı sadə və aydın olur. Məqalədə məcburiyyət linqvistik sahəsinə bu cür yanaşmanın mümkün olmadığı qeyd edilir. Çünki məcburiyyət sahəsinin strukturu natamam, konstituentləri dağınıq və yayğındır. Buna səbəb qrammatik mərkəzin olmamasıdır. Məcburiyyət anlayışının dildə qrammatik ifadə vasitəsi olsa da, məqalədə bu qrammatik ifadə vasitəsinin məcburiyyət sahəsinin mərkəzini təşkil etmədiyi qeyd edilir. Bunlardan başqa, məqalədə məcburiyyət leksik-semantik mikro-sahəsi haqqında da bəhs edilir. Semantik sahə anlayışı izah edilir. Eyni zamanda məqalə mərkəz-periferiya strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətləri və məcburiyyət leksik-semantik sahəsinin mərkəzi və periferiyası göstərilir. Bu sahənin təşkil etdiyi leksik-semantik kateqoriyanın prototipi də aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: məcburiyyət, sahə, periferiya, nüvə, prototip

XX əsr dilçiliyinin mühüm nailiyyətlərindən biri dil faktlarının sistemli təşkilinin sahə prinsipi konsepsiyasıdır. Sahə metodunun dilin öyrənilməsinə tətbiqi çox böyük linqvistik əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Sahə konsepsiyasının izləri hələ dilin Boduen de Kurtene və Ferdinand de Sössür tərəfindən nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış bütöv bir mexanizm təşkil edən sistem olması mülahizəsinə gedib çıxır.

Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsinə aid ayrıca əsər yazmış Q.S.Şurun fikrincə, “sahə müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus olan, bir-birindən bu linqvistik elementlərlə diferensiallaşan xüsusiyyətlərlə yanaşı, ümumi (invariant) keyfiyyətlərə malik olan linqvistik elementlərin mövcudluq üsulu və qruplaşmasıdır” [Şur Q.S., 1966, 68]. Bu baxımdan məcburiyyət ifadə edən dil vahidlərini məcburiyyət sahəsi kimi öyrənmək olar. Yəni məcburiyyət ifadə edən linqvistik vahidlərin cəminə məcburiyyət sahəsi kimi yanaşmaq mümkündür. Sahənin struktur təşkilindən bəhs edərkən S.Abdullayev yazır: “Adətən, sahə rel-yefi şaquli və üfüqi müstəvilərdə nəzərdən keçirilir. Şaquli üzvlənmədə müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən ifadə fiqurları və inteqral semantik yükün, semantik funksiyanın həmin funksional reallaşdırıcılar arasında paylanma

nisbəti ifadə olunur. Üfüqi üzvlənmədə isə ümumi-invariant semantik əlamətin “dağılması”, minimal elementlərin makro və mikrosahələr strukturu qənsər mövqeyə keçir...Başqa sözlə, şaquli üzvlənmə müxtəlif ifadə laylarını, konstituentlər arasındakı semantik-struktur və funksional asılılıq nizamını meydana çıxarırsa, üfüqi üzvlənmədə konkret diferensial semantik əlamətə uyğun gələn və həmin əlamətin reallaşdırıcısı kimi çıxış edən komponentlərin mənə qruplaşması, aparıcı dil elementlərinə, ifadə “leytmotivinə” çevrilmə xassəsi əks olunur” [Abdullayev S.Ə., 1998, 20]. Beləcə, məcburiyyət sahəsinin şaquli struktur üzrə üzvlənməsi müxtəlif dil səviyyələrində məcburiyyətin ifadə vasitələrinin paylanmasını nəzərdə tutur. Məcburiyyət sahəsinin üfüqi struktur üzrə üzvlənməsində isə bu invariant mənanın makro və mikrosahələr üzrə bölgüsü nəzərdə tutulur. Məcburiyyəti bu və ya digər dərəcədə ifadə edən linqvistik vahidlərin hamısı birlikdə məcburiyyət makrosahəsinə əmələ gətirir. Yəni məcburiyyətin leksik, semantik, qrammatik ifadə vasitələrinin hamısı birlikdə məcburiyyət makrosahəsinə təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət məcburetmə münasibətindən və məcbureddici təsirdən ibarətdir. Yəni məcburiyyət anlayışı münasibət və təsir prosesi kimi təzahür edir. Belə olduqda məcburiyyət makrosahəsinə təşkil edən elementlər deontik modallığın

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,

dildə ifadə vasitələri (feilin şəkilləri və modal feillər), bunlardan başqa məcburi münasibət ifadə edən yardımçı və qeyri-verbal vasitələr, kauzal əlaqə ifadə edən formalar, kauzativ feillər, məcburedici təsir ifadə edən feili leksik vahidlər, eləcə də frazeoloji vahidlər, məcburedici təsirin qrammatik ifadə vasitələri, yəni bu təsiri ifadə edən morfoloji və sintaktik vasitələrdir. A.V.Bondarko qeyd edir ki, “adətən sahənin aparıcı struktur elementi morfoloji kateqoriya olduqda belə sahələr struktur tipinə görə monosentrik və güclümərkəzləşmiş sahə adlandırılır” [Bondarko A.V., 1984, 61]. İ.Tahirov yazır ki, “bu cür sahənin mərkəzi və ya nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir, onun struktur nizamı sadə və aydın olur” [Tahirov İ., 2007, 62]. Belə olduqda, yəni həmin invariant mənanın yaratdığı sahənin strukturu nizamlı olduqda həmin məna dildə qrammatik kateqoriya təşkil edə bilər. Məcburiyyət linqvistik sahəsinə isə bu cür yanaşmaq mümkün deyil. Çünki məcburiyyət sahəsinin strukturu natamam, konstituentləri dağınıq və yayğındır. Bu linqvistik sahənin strukturunu təşkil edən elementlərin yaygınlığı elə fəlsəfi anlayış olan məcburiyyətin yaygın xarakterindən irəli gəlir. Sahəni təşkil edən elementlərin bu yaygınlığı da dildə məcburiyyətin qrammatik kateqoriya təşkil edə bilməməsini şərtləndirir. E.V.Qulıq və E.İ.Şendels canlılıq-cansızlıq anlayışlarından danışarkən rus dilində canlılıq-cansızlıq məna qarşılaşdırmasının dəqiq qrammatik göstəriciyə malik qrammatik kateqoriya əmələ gətirdiyini qeyd etsələr də, alman, ingilis, Azərbaycan dillərində canlılıq və cansızlıq anlayışlarının ifadəsinin reallaşmasında bütün ifadə vasitələrini öz ətrafına toplaya bilən qrammatik mərkəz olmadığına görə canlılıq-cansızlıq qrammatik kateqoriyasının mövcud ola bilmədiyini yazırlar [Qulıq E.V., Şendels E.İ., 1969, 134]. Məcburiyyət anlayışını ifadə edən vasitələrin də bir qrammatik mərkəz ətrafında birləşə bilməməsi dildə məcburiyyət qrammatik kateqoriyasının mövcudluğunu qeyri-mümkün edir. S.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, “adətən, qrammatik mərkəzin olmaması sahənin struktur naqisliyinə, konstituentlərin yaygınlıq və çoxsaylılığına aparıb çıxarır” [Abdullayev S.Ə., 1998, 25]. Deməli, gördüyümüz kimi, hər hansı bir anlayışın dildə əmələ gətirdiyi sahənin strukturu ilə onun dildə qrammatik kateqoriya təşkil etməsi arasında əlaqə var. Belə-

liklə, qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət sahəsinin elementlərinin yaygınlığı və dildə belə bir qrammatik kateqoriyanın olmaması bir-birini şərtləndirir. Nəticə olaraq demək olar ki, məcburiyyət anlayışı dildə hələki bir qrammatik kateqoriya olaraq formalaşa bilməmişdir. Bu da həmin anlayışın mahiyyətindən, dildə yaratdığı sahənin strukturundan və s. asılıdır.

Məcburiyyət makrosahəsi daxilində məcburiyyət leksik-semantik mikrosahəsi ayrılır. Leksik semantik sahə nədir?

“XX əsrdə meydana çıxan strukturalizm gənc qrammatistlərin atomizminə qarşı çıxaraq, dilin sistemli şəkildə öyrənilməsi ideyasını irəli atdı. Bu sistemin ayrı-ayrı ünsürləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olub, biri digərini şərtləndirir...Odur ki, leksik-semantik hadisələri bir-birindən ayrılıqda yox, bir-biri ilə əlaqədar öyrənmək məsələsi də irəli sürüldü...Odur ki, semantik sahə nəzəriyyələri əslində elmdə irəliyə atılmış addım hesab olunur...Beləliklə, bir mövzu ətrafında birləşdirilə bilən söz və ifadələrin məcmusuna semantik sahə deyilir” [Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov, 1982, 311-325]. “İzahlı dilçilik terminləri” ndə də semantik sahə belə izah edilir: “1.Dildə tematik cəhətdən bir-birilə əlaqədar leksik vahidlər toplusuna müvafiq olan hadisələrin, varlıqların məcmusu. 2.Müəyyən məna sahəsi ilə əlaqədar söz və ya ifadələrin məcmusu...Semantik sahə nəzəriyyəsinin məqsədi dilin lüğət tərkibində semantika yaxın olan sözləri qruplar üzrə öyrənməkdən ibarətdir. 30-cu illərdə Trir sözlərin semantik sahə metodunu yaratmaqla leksikada struktur əlaqələrin olduğunu əsaslandırmağa çalışırdı. Semantik sahə nəzəriyyəsi ayrı-ayrı dillərin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa, habelə dilin semantik strukturunun inkişaf meylini müəyyənləşdirməyə imkan verir” [Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva, 1989, 232-233]. Y.Trir və V.Porziqin leksik sahə nəzəriyyəsi, əslində, G.İpsenin 1924-cü ildə yazdığı “Qədim Şərqi və hind-avropalılar” əsərində ilk dəfə işlətdiyi sahə termininə əsaslanmışdır. Belə ki, G.İpsen həmin əsərdə eyni mənaya malik sözlər toplusunu semantik sahə kimi müəyyənləşdirmişdir [Haus C. 2000, 71]. Semantik sahə nəzəriyyəçiləri sırasında A.Yolles, L.Vaysgerber, K.Fossler və s. dilçilərin də adını çəkmək olar. A.Yolles 1934-cü ildə Y.Tririn əksinə olaraq, öz sahə konsepsiyasını irəlilə sürdü, belə ki,

A.Yollesin “vacib sahələr”i hər biri yalnız iki üzvdən ibarət olan minimal sahələrdir, məsələn, *Vater (ata)-Sohn (oğul)*, *rechts (sağ)-links (sol)*, *Tag (gündüz)-Nacht (gecə)*, *Tod (ölüm)-Leben (həyat)* [Yolles A., 1934, 97]. Y.Trir elə həmin ildə bu yanaşmanı tənqid edərək onun sahə kimi məhdudiyyətlərini açıq şəkildə qeyd etdi [Trir Y., 1934, 429]. Əslində isə, bu sahə konsepsiyası ancaq Yelmslevin sifətin, məsələn, *grand (böyük)-petit (kiçik)*, *beau (gözəl)-laid (çirkin)* və s. kiçik qapalı siniflərindən, və eləcə də mənə “əksliyi”nin “mənə-münasibət”indən mücərrədləşdirilən sahə tədqiqatında gələcək inkişaf üçün uyğun olmuşdur [bax Koseriu E., Qekeler H., 1981, 28].

Dillərin lüğət tərkibində ayrıca feili leksik vahidlər mövcuddur ki, həmin leksik vahidlərdə *məcbur etmək* leksik mənası var. Lakin dildə işlənən bu feili leksik vahidlərin hamısı haqqında danışdığımız anlayışı bərabər dərəcədə ifadə etmir. Dildə *məcbur etmək* leksik mənasına malik olmayan bəzi feili leksik vahidlər də kontekstdən asılı olaraq məcburiyyət ifadə edə bilər. Bu cür ifadə dilin leksik-semantik səviyyəsinə aiddir. “Semantik sahə nəzəriyyəsi hər şeydən əvvəl leksik mənaların, xüsusi sinonim sıra adlanan leksik-semantik sahənin təhlilinə tətbiq edilmişdir” [Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M., 1982, 313]. Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq, məcburiyyət semantikalı feili leksik vahidləri bir qrupda birləşdirib təhlil və tədqiq etmək, öyrənmək olar. Məcburiyyət ifadə edən feili leksik vahidləri bir qrupda, bir kateqoriyada kateqoriyalaşdırarkən prototip nəzəriyyəsinə də əsaslanmaq olar. Prototip nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, bu leksik-semantik kateqoriyanın prototip üzvünü müəyyənləşdirmək olar. Beləliklə, məcburedici təsir ifadə edən feili leksik vahidlər məcburiyyət leksik-semantik sahəsini əmələ gətirir. Bu leksik-semantik mikrosahənin konstituentləri isə Azərbaycan dilində *cəbr etmək*, *əmr etmək*, *israr etmək*, *məcbur etmək*, *məhkum etmək*, *məhrum etmək*, *sövq etmək*, *sürükləmək*, *təhrik etmək*, *təkid etmək*, *tələb etmək*, *təlqin etmək*, *təşviq etmək*, *tovlamaq*, *vadar etmək*, *yalvarıb-yarışmaq*, *yalvarmaq* feili leksik vahidləri, *acığını basmaq*, *acığını tutdurmaq*, *ağzını açdırmaq*, *ağzını saxlamaq*, *ağzını tutmaq*, *ağzını yummaq*, *ayağa qaldırmaq*, *ayağına çağırmaq*, *ayağını kəsmək*, *başı üstünü kəsmək*, *başını bişirmək*, *başını piyləmək*, *beyninə yeritmək*,

beynini doldurmaq, *boynuna qoymaq*, *boynuna bağlamaq*, *boynuna yükləmək*, *cilovda saxlamaq*, *cilovunu əlində saxlamaq*, *cilovunu yığışdırmaq* (*yığmaq*, *çəkmək*, *dartmaq*), *dilinə qıfıl vurmaq*, *dilini bağlamaq*, *diz çökürmək*, *fikrindən daşındırmaq*, *gözünü (gözlərini) açmaq*, *gözünü almaq*, *gözünü (gözlərini) bağlamaq*, *hirsini basmaq* (*boğmaq*, *yemək*), *başdan çıxarmaq*, *başını bişirmək*, *bərkə çəkmək* (*salmaq*, *qoşmaq*, *qısnamaq*), *boynuna qoymaq*, *boynuna bağlamaq*, *canını dişinə tutmaq*, *dara qısnamaq* və *ya dara salmaq*, *iki ayağını bir başmağa dirəmək* (*soxmaq*), *qılığına girmək*, *yoldan çıxar(t)maq* və s. frazeoloji vahidləri, ingilis dilində *to badger*, *to beguile*, *to bludgeon*, *to bulldoze*, *to bully*, *to cajole*, *to coax*, *to coerce*, *to compel*, *to command*, *to condemn*, *to constrain*, *to convince*, *to demand*, *to deprive*, *to dictate*, *to drag*, *to dragoon*, *to enforce*, *to enjoin*, *to exact*, *to extort*, *to force*, *to hustle*, *to impel*, *to impose*, *to impress*, *to induce*, *to insist*, *to instruct*, *to intimidate*, *to inveigle*, *to necessitate*, *to oblige*, *to order*, *to persuade*, *to press*, *to propel*, *to push*, *to require*, *to sentence*, *to urge*, *to wheedle* və s.dən təşkil olunur.

Sahə yanaşmasının dilin öyrənilməsinə tətbiqi müxtəlif dilçilər tərəfindən dilin müxtəlif problemlərinin tədqiqində həyata keçirilmişdir. Belə ki, sahə yanaşması artıq dilin digər səviyyələrinin də tədqiqinə nüfuz etməyə başladı. Belə ki, V.Q.Admoni, Q.Şvarts nitq hissələrinə bu aspektdən yanaşmış, nitq hissələrini sahə prinsipi əsasında izah və təhlil etmişlər. V.Q.Admoni eyni zamanda mərkəz-periferiya strukturundan da danışmışdır. L.Vaysgerber və N.Filiçeva sahə yanaşmasını sintaktisin tədqiqinə tətbiq etmişlər. L.Vaysgerber bunu cümlə, cümlə formalarına tətbiq etmişdirsə, N.Filiçeva bu yanaşmanı alman dilinin feili söz birləşmələrinin əsasında inkişaf etdirmişdir [bax Abdullayev S.Ə., 1998, 14] Belə ki, o, müasir alman dilinin materialları əsasında sahə ideyasını feili söz birləşmələri arasındakı semantik-sintaktik uyurluğun araşdırılmasına tətbiq etmişdir [Filiçeva N.İ., 1977, 19]. Hələ ondan əvvəl V.Porziq sintaqmatik sahələrdən danışmışdır. Belə ki, onun qeyd etdiyi sahələr feil və subyekt/obyekt və ya isim və sifətdən ibarət sadə korrelyasiyalardır: *lecken (yalamaq)- die Zunge (dil)*, *sehen (görmək)- Auge (göz)*, *greifen (tutmaq)- Hand (əl)*, *hören (qulaq asmaq)- das Ohr (qulaq)*,

küssen (öpmək)- Lippen (dodaqlar), blond (sarışın)- Haar (saç), bellen (hürmək)- Hund (it), taub (kar)- Gehör (eşitmə) [bax Koseriu E., Qekeler H., 1981, 28]. Ümumiyyətlə, dilçilikdə sahə yanaşması və ya sahə nəzəriyyəsinin inkişafında E.V.Qulıqa, E.İ.Şendels, Q.S.Şur, A.V.Bondarko, V.Q.Admoni, M.M.Quxman, Q.A.Zolotova, Z.N.Verdiyeva və başqalarının da rolu olmuşdur. Məsələn, E.V.Qulıqa və E.İ.Şendels leksik-qrammatik sahədən danışaraq onun strukturunda sahənin bir təşkiledicisi kimi dominant üzv ayrılmışdır. Beləcə də onlar sahədə mərkəz/nüvə və periferiya ideyasını da irəli sürmüşlər. Bu qarşılaşdırmada əsas prinsip kimi onlar daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi-ixtisaslaşmanın nisbətən zəifliyi, mənanın ifadəsinin vasitəsiz xarakteri- mənanın ifadəsinin yaygınlıq və vasitəli xarakteri, işlənmə müntəzəmliyi- işlənmə müntəzəmliyinin aşağı həddini müəyyənləşdirmişlər [Qulıqa E.V., Şendels E.İ., 1969, 10]. Eyni zamanda onlar makro və mikrosahə ideyasını da irəli sürdülər. Bundan başqa A.V.Bondarko da mərkəz-periferiya strukturununun səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. O, qeyd edilən strukturda aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirmişdir: 1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi, maksimal konsentrasiyası (mərkəz); belə əlamətlərin zəifləməsi, struktur gərginliyin azalması, kontaktlıq-diffuzluq (periferiya) 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz); əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəifliyi, müəyyən təcrid həddinin meydana olması (periferiya) 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz); funksional yüklənmənin zəifliyi (periferiya) 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz); ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi, həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya) 5) müvafiq dil elementlərinin müntəzəmliyi, yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz); qeyri-müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, az işlənmə (periferiya) [Bondarko A.V., 1972, 20-24]. V.Q.Admoniyə görə, “mərkəz bütün əlamətlərin verilmiş vahiddə optimal cəmləşməsi ilə təşkil edilir. Periferiya natamam sayda bu əlamətlərlə, daha doğrusu, onlardan bir və bir neçəsinin yoxluğu ilə və ya onlarda intensivliyin dəyişməsi və həm də digər əlamətlərin fakultativ mövcudluğu ilə müxtəlif həcmli az və ya çoxsaylı mahiyyətlərdən ibarətdir” [Admoni V.Q., 2004, 49].

Qeyd edilən əlamətlərə əsaslanaraq Azərbaycan dilində məcburiyyət leksik-semantik sahəsinin mərkəzi, nüvəsi kimi *məcbur etmək*, ingilis dilində isə bu mövqedə *to force* feilinin çıxış etdiyini, digər konstituentlərin isə bu mikrosahənin periferiyasını təşkil etdiyini söyləmək olar. Bu mikrosahəyə, yəni məcburiyyət leksik-semantik sahəsinə leksik-semantik kateqoriya kimi baxılsa, prototip nəzəriyyəyə görə *məcbur etmək* və *to force* feillərinin müvafiq olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində məcburiyyət leksik-semantik kateqoriyasının prototipləri olduğunu qeyd etməliyik. Prototip nədir?

Kateqoriyalaşdırmaya prototip nəzəriyyə aspektindən yanaşan E.Roşa görə kateqoriyaların ən yaxşı nümunələri prototip adlanır. Belə ki, o, kateqoriyanın ən nümunəvi üzvlərini “prototipik üzvlər” adlandırır [Lakof C., 1987, 7; 41]. J.Dübua lüğətində qeyd edilir ki, “prototip kateqoriyanın tipik bir nümunəsidir” [Dübua J., 2002, 388]. C.L.Ostin isə kateqoriyada ilkin nüvə mənasından danışdı və bu da müasir dilçiliyin mərkəzi və ya prototipik mənalara adlandırdığına uyğun gəlirdi [Lakof C., 1987, 18]. Beləliklə, prototip kateqoriyanın ən ümumi, əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən üzvdür. Kateqoriya həmin üzv əsasında qurulmuş olur. Azərbaycan və ingilis dillərində müvafiq olaraq *məcbur etmək* və *to force* feilləri bu meyarlara uyğun gəldiyinə görə, bu feillər müvafiq dillərdə kateqoriyanın prototipləri sayılmalıdır.

S.Abdullayev qeyd edir ki, bir çox qrammatik-leksik, funksional-semantik sahələr “mərkəz-periferiya” strukturundan kənara çıxır... Mahiyyət etibarilə istər makrosahə, istərsə də onu əmələ gətirən semantik ərazilər daxilində dəqiq funksional mərkəzləşmənin olmaması-nüvəsizlik “rejimləri” də özünü göstərir” [Abdullayev S.Ə., 1998, 26]. Azərbaycan dilində məcburedici təsir ifadə edən növ şəkilçiləri, təsirlilik yaradan şəkilçilər olan *it^A, dir^A, t*, ingilis dilində köməkçi feillər olan *to make, to have, to get* feilləri məcburiyyətin qrammatik səviyyədə ifadəsinə əmələ gətirir. Lakin bu dil vahidlərinin xüsusiyyətləri A.V.Bondarkonun müəyyənləşdirdiyi meyarlara tamamilə uyğun gəlmədiyinə görə bu mikrosahənin mərkəz və ya nüvə komponentlərini təyin etməkdə çətinlik yaranır. Bu da S.Abdullayevin vurğuladığı kimi qeyd edilən mikrosahə daxilində mərkəzləşmənin olmamasından irəli gəlir. Yəni qeyd edilən dil vahid-

ləri morfoloji məcburiyyət sahəsini əmələ gətir-sə də, həmin sahənin üzvləri kimi çıxış etsə də, kateqoriya əmələ gətirmir. Çünki bu sahə daxilində morfoloji nüvə müəyyənləşdirmək mümkün deyil, sahə daxilində dəqiq mərkəzləşmə yoxdur. Buna görə də dildə morfoloji məcburiyyət kateqoriyasının mövcudluğundan danışmaq qeyri-mümkündür.

Bütövlükdə məcburiyyət makrosahəsinin mərkəzi və periferiyası haqqında nə demək olar? S. Abdullayev qeyd edir ki, "...funksional-semantik kateqoriyanın morfoloji nüvəyə əsaslan-

madığı hallarda digər səviyyələrdən olan sahə konstituentlərinin funksional mərkəzə, nüvə komponentinə çevrilməsi imkanı yaranır" [Abdullayev S.Ə., 1998, 27]. Bu təqdirdə demək olar ki, məcburiyyət sahəsi də morfoloji nüvəyə əsaslanmadığından leksik-semantik sahənin konstituentlərinin məcburiyyət sahəsinin nüvəsinə və ya mərkəzinə çevrilmək ehtimalı mümkündür. Beləcə də qeyd etmək olar ki, məcburiyyət sahəsinin mərkəzi və ya nüvə komponentlərini müvafiq dillərdə *məcbur etmək* və *to force* feilləri təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, "Maarif", 1998, 279 s.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1989, 362 s.
3. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2007, 324 s.
4. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, Maarif, 1982, 328 s.
5. Адмони В.Г. "Основы теории грамматики", Москва, издание второе, 2004, 105 с.
6. Бондарко А.В. К теории поля в грамматике-залог и залоговости [но материале русского языка]. В. 1972, № 3, с. 20-34
7. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград, "Наука", 1984, 136 с.
8. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. Москва, "Просвещение", 1969, 184 с.
9. Филичева Н.И. Синтаксическая поля. Москва, "Высшая школа", 1977, 213 с.
10. Щур Г.С. О соотношении системы и поля в языке// Проблемы языкознания. – Доклады Советской Делегации на 10 международном съезде лингвистов в Бухаресте. Москва. 1967, с.66-70
11. Coseriu E., Geckeler H. Trends in structural semantics. Tübingen, "Narr", 1981, 89 p.
12. House J. Linguistic relativity and translation/ Explorations in linguistic relativity, John Benjamins Publishing Company, 2000, p. 69-89
13. Lakoff G. "Women, fire, and dangerous things", The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, 614 p.
14. Dubois J., Giacomo M., Guespin L., Marcellesi C., Marcellesi J., Mével J. "Dictionnaire de linguistique", Paris, Librairie Larousse, 2002, 515 p.
15. Jolles A. Antike Bedeutungsfelder. In Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur, 1934, s. 97-109
16. Trier J. Das sprachliche Feld. In: Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung, 1934, s 428-44

Leyla YUSIFOVA

THE FIELD OF COMPULSION IN LANGUAGE

SUMMARY

The article is dedicated to the theme of the field of compulsion in language. The application of the field method to the study of language has a great linguistic importance. In this article, the essence of field theory in linguistics is explained on the basis of the views of different linguists. After this, the study is directed to the compulsion macro-field which consists of several micro-fields. According to the various linguists, it is noted that when the leading structural element of a field is a morphological category, such fields are called monocentric and strongly centralized by the type of the structure, and the center or core of such a field is a morphological category, its structural order is simple and clear. The article states that such an approach to the field of compulsion is not possible. Because the structure of the field of compulsion is incomplete and its constitutions are disorderly and vaguely. Its reason is the lack of a grammatical center. Although there is a means of grammatical expression of the notion of compulsion in the language, the article states that this grammatical means of expression does not form the center of the field of compulsion. In addition, the article discusses the lexical semantic micro-field of compulsion. The concept of semantic field is explained. At the same time, the article shows the characteristics of the center-peripheral structure and the center and periphery of the lexical-semantic field of compulsion. The prototype of the lexical-semantic category formed by this field is also clarified.

Key words: *compulsion, field, periphery, centre, prototype*

ПОЛЕ ПРИНУЖДЕНИЯ В ЯЗЫКЕ**РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена теме области принуждения в языке. Применение полевого метода к изучению языка имеет большое языковое значение. В данной статье сущность теории поля в лингвистике объясняется на основе взглядов разных лингвистов. После этого исследование направлено на макрополе принуждения, которое состоит из нескольких микрополей. По мнению различных лингвистов, когда ведущим структурным элементом поля является морфологическая категория, такие поля называются моноцентрическими и сильно централизованными в зависимости от типа структуры, а центр или ядро такого поля является морфологической категорией. категории, ее структурный порядок прост и понятен. В статье говорится, что такой подход к области принуждения невозможен. Потому что структура поля принуждения неполная, а его состав беспорядочный и расплывчатый. Причина - отсутствие грамматического центра. Хотя в языке есть средства грамматического выражения понятия принуждения, в статье утверждается, что эти грамматические средства выражения не составляют центр поля принуждения. Кроме того, в статье рассматривается лексико-семантическое микрополе принуждения. Разъясняется понятие семантического поля. В то же время в статье раскрываются характеристики центрально-периферийной структуры, центра и периферии лексико-семантического поля принуждения. Также уточняется прообраз образованной этим полем лексико-семантической категории.

Ключевые слова: принуждение, поле, периферия, центр, прототип